

معناشناسی ساختاری واژه «ضرب» در قرآن کریم

فتحیه فتاحی‌زاده^۱، ناهید حسین نتاج^۲، فریده امینی^۳

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۹/۴/۷ - تاریخ پذیرش مقاله: ۹۹/۵/۷)

چکیده

واژه ضرب از جمله واژه‌های پیچیده در زبان عربی است که به‌زعم برخی از قدیمی‌ترین لغویان متقدم برای جمیع اعمال به کار می‌رود. از این رو فهم دقیق مفاهیم ضرب در قرآن و دستیابی به لایه‌های معنایی آن نیازمند انجام مطالعه‌ای روشمند است. معناشناسی ساختاری یکی از روش‌های مطالعات قرآنی است که به استخراج معنای نهفته در متن با در نظر گرفتن شبکه‌ای از روابط مفهومی می‌پردازد. پژوهش حاضر بر مبنای روابط هم‌نشین و جانشین و با رویکرد ساخت‌گرا درصدد کشف مؤلفه‌های معنایی «ضرب» است. تلاش شده است با تحلیل معنایی واژگانی که در یک حوزه معنایی با ضرب قرار دارند و در دو محور هم‌نشینی و جانشینی، جایگاه معنایی ضرب در قرآن تبیین شود. مؤلفه‌های معنایی «ضرب» که از طریق روابط هم‌نشین به آن دست یافته شد عبارتند از: اتصال، پیوستن، بستن، ترک کردن، روی‌گرداندن، بهم پیچیدن، آشکار شدن، احاطه کردن و نیز فعلی همراه با بروز و ظهور خارجی، قدرت، سنگینی و ایجاد اثر و تغییر. همچنین مؤلفه‌های معنایی رفتن، بریدن، ترک کردن، روی‌گرداندن، احاطه، پوشاندن، بهم فشردن و درهم پیچیدن از طریق محور جانشینی «ضرب» قابل دستیابی هستند.

کلید واژه‌ها: قرآن، ضرب، معناشناسی ساختاری، روابط هم‌نشین و جانشین، مؤلفه معنایی

۱. استاد، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء(س)، تهران، ایران.

f_fattahizadeh@alzahra.ac.ir

۲. کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء(س)، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

nahidnatag@yahoo.com

۳. پژوهشگر بسادکتر علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء(س)، تهران، ایران.

famini@alzahra.ac.ir

۱. مقدمه

بی‌تردید مهم‌ترین چالش در مواجهه با قرآن به حوزه فهم و تفسیر آن مرتبط است و این مهم بدون رمز گشودن از واژگان قرآنی محقق نمی‌شود. با وجود تألیف ده‌ها قاموس و فرهنگ لغت در سده‌های نخستین اسلامی و بعد از آن، نیز بررسی واژگان و مفاهیم قرآنی توسط مفسران، معنا و مفهوم برخی واژه‌ها و آیات همچنان به روشنی معلوم نیستند و بحث‌های فراوان پیرامون آنها در طول قرن‌ها گواه بر مجهول بودن یا دست کم مورد اختلاف بودن معنایشان نزد لغویان و مفسران است. از نکات مهمی که باید به آن توجه داشت این است که هر واژه در متن، در ارتباط با سایر واژه‌ها معنایی خاص می‌گیرد و استفاده از فرهنگ‌های لغت به تنهایی و به صورت جدا از ساختار جمله روشی ناقص است و منجر به فهم معنای کامل نمی‌شود. یکی از شیوه‌های یافتن معنای درست واژه، بررسی همنشینی‌ها و جانشینی‌ها درون ساختار زبانی است. این روش بر نظریه ساخت‌گرایی استوار است (سوسور، ۷-۴۷). روابط و تفاوت‌هایی که میان عناصر زبان وجود دارد به دو حوزه متمایز تقسیم می‌شوند که هر یک پدیدآورنده دسته معینی از ارزش‌هاست (سوسور، ۱۷۷-۱۷۸). این دو دسته به دو گونه فعالیت ذهنی ما مربوط است که برای حیات زبان ضروری به شمار می‌رود، یک: رابطه همنشینی که میان الفاظی است که در زنجیره کلامی در کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند (بی‌رویش، ۳۰). از آنجا که برای ساختن یک عبارت، رابطه همنشینی؛ یعنی چگونگی قرار گرفتن تکواژها در کنار یکدیگر بر روی زنجیره گفتار، باید مطابق روش‌ها و قوانین خاصی که قواعد نحوی زبان نام دارند، صورت بگیرد تا آن عبارت دارای معنی و مفهوم روشنی باشد، رابطه همنشینی را «رابطه نحوی» نیز می‌گویند (باقری، ۴۳). رابطه همنشینی بین دو واژه علاوه بر رابطه نحوی - مکملی می‌تواند به صورت روابط معنایی اشتدادی و تقابلی در جمله ظهور کند. دوم: رابطه جانشینی، که رابطه‌ای از نوع انتخاب و جایگزینی میان هر یک از الفاظ یک زنجیره کلامی با الفاظی است که می‌توانند جایگزین آن شوند (بی‌رویش، ۳۱).

«ضرب» از جمله واژه‌های پیچیده و با معانی متعدد در زبان عربی است. در معنای ضرب در بعضی آیات قرآن اختلاف نظر بین مفسران در طول قرن‌ها وجود داشته است. پژوهش حاضر تلاشی است برای رسیدن به درکی فراتر از معانی لغوی واژه ضرب. بدین منظور مفهوم «ضرب» در قرآن با رویکرد معناشناسی ساختاری و بر مبنای روابط همنشینی و جانیشینی بررسی و تلاش شده با بازخوانی واژگانی که رابطه همنشینی و جانیشینی با «ضرب» دارند مؤلفه‌های معنایی ضرب در نظام معنایی قرآن مورد شناسایی قرار گیرد. منظور از مؤلفه‌های معنایی یا شرایط لازم و کافی ویژگی‌هایی هستند که مفهوم واژه‌ها را تشکیل می‌دهند و وجوه اشتراک و افتراق مفاهیم را نشان می‌دهند. در رویکرد ساختگرا، در گام اول به بررسی معانی لغوی «ضرب» و نیز ریشه‌شناسی این واژه بطور مختصر پرداخته می‌شود. سپس با بررسی آیاتی که ریشه «ضرب» در آنها بکار رفته است، به همنشینی‌های این مفهوم با دیگر واژگان در قرآن کریم دست خواهیم یافت. با دستیابی به واژگان هم‌نشین بخشی از ابعاد و مؤلفه‌های معنایی «ضرب» در قرآن کشف می‌شود. در گام بعد با بررسی هم‌نشین‌های هم‌نشین‌های «ضرب»، جانشین‌های احتمالی «ضرب» بررسی می‌شود و در نهایت با بازخوانی هم‌نشین‌ها و جانشین‌های «ضرب»، مؤلفه‌های معنایی این مفهوم در نظام معنایی قرآن کریم مورد بررسی قرار می‌گیرد. لازم به ذکر است تاکنون با رویکرد معناشناسی ساختاری به واژه «ضرب» پرداخته نشده است.

پروژه‌گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 ژنرال جامع علوم انسانی

۲. بررسی لغوی واژه ضرب

ریشه «ضرب» ۵۸ مرتبه در قرآن بکار رفته است و تمامی موارد کاربرد ضرب در قرآن به صورت فعلی و سه بار به صورت مصدری می‌باشد. از بین ۵۵ مرتبه کاربرد فعلی ضرب، ۱۲ مرتبه فعل مضارع، ۱۵ مرتبه امر/ نهی، ۶ مرتبه فعل مجهول و ۲۲ مرتبه بصورت ماضی بکار رفته است و در همه کاربردها افعال ثلاثی مجرد بکار رفته است.

ضرب در فرهنگ‌های لغت عربی معانی گسترده و متعددی دارد. فراهیدی در العین

می‌گوید واژه ضرب به جمیع اعمال اطلاق می‌شود. از جمله اصلی‌ترین معانی ضرب در کتب فرهنگ لغت عبارت است از تماس / زدن چیزی بر چیز دیگر یا مخلوط کردن، (فراهیدی، ۳۰/۷؛ زمخشری، ۳۷۳/۱). «ضَرْبُ الْمَثَلِ» از سنخ «ضرب الدِّراهم» با معنای سکه زدن، یعنی یاد کردن اثر چیزی که در غیر آن چیز ظاهر شود (راغب، ۵۰۵/۱). «ضَرْبُ فِي الْأَرْضِ» یعنی رفتن و گشتن در زمین. «الطَّيْرُ الضَّوَارِبُ» یعنی پرندگانی که در طلب روزی راه را می‌شکافند (ابن منظور، ۵۴۵/۱). الضَّارِبُ به معنی شناگر نیز از همین معنا گرفته شده است (فراهیدی، ۳۰/۷). نیز «ضرب عن» یعنی منع کردن و روی‌برگرداندن (ابن منظور، ۵۴۷/۱). مشتقات ضرب معانی متعدد دیگری نیز دارد از جمله: پخت نان، وادی پردرخت، مالیات، نوع، خشک کردن، بریاداشتن. ریشه‌شناسی واژه ضرب پژوهشی است که در مقاله‌ای مجزا به آن پرداخته شده است. ریشه‌شناسی واژگان زبان عربی یعنی یافتن ریشه واژه در طیفی از زبان‌های هم‌خانواده با زبان عربی. زبان عربی جزو خانواده بزرگ زبان‌های سامی است و این خانواده زبانی خود جزوی از شاخه‌های زبان آفروآسیایی محسوب می‌شود. پژوهش صورت گرفته نشان می‌دهد معنای «ضرب» در آفروآسیایی و خانواده زبان‌های سامی عبارتند از سه دسته معنایی: «متصل کردن / مخلوط کردن / بهم پیچیدن / بستن»^۱، «سوختن»^۲ و «بریدن / جدا کردن»^۳ (اورل، ۱۰۱؛ جاسترو، ۱۱۰۹/۲؛ بلک، ۳۳۴).

۳. بررسی همنشین‌های واژه ضرب

«مَثَل» و پس از آن «أَرْض» پر بسامدترین همنشین‌های واژه «ضرب» می‌باشند. دیگر همنشین‌های «ضرب» از بسامد تکرار یک یا دو مرتبه برخوردارند. در این بخش با مطالعه همنشین‌ها و جانشین‌های احتمالی «ضرب»، به تحلیل معنایی این واژه در بافت قرآن پرداخته و تلاش می‌شود تا مؤلفه‌های معنایی «ضرب» شناسایی و تبیین شود.

1. tie, join, press together, bind, wrap
2. Burn
3. Cut, separate

۳-۱. مَثَلِ پربسامدترین همنشین ریشه ضرب

ریشه‌ی «مَثَل» ۱۶۹ مرتبه در قرآن بکار رفته است. کاربرد آن در همنشینی با ماده ضرب ۲۹ مرتبه و بصورت رابطه مکملی مفعولی است؛ «ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا». مَثَلِ قولی است درباره چیزی که شبیه است به قولی درباره چیزی دیگر، تا یکی آن دیگری را بیان و مجسم کند (راغب، ۱۹۶/۴). صورت فعلی «مَثَلٌ» به معنای به زمین چسبیدن، شبیه بودن، نمایاندن و نیز صورت اسمی آن به معنای توصیف، تمثیل و روایت می‌باشد (مشکور، ۸۲۵/۲). مفسران برای «ضرب مَثَل» سه دسته معنایی آورده‌اند: توصیف کردن / واضح کردن، پدید آوردن / وضع کردن، بیان کردن (ابن جوزی، ۸۲/۳؛ فخررازی، ۸۹/۱۹). در «ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا» خداوند مثال را الصاق به مسأله‌ای می‌کند که در حال توضیح آن است. واژه زدن بسیاری اوقات در کاربردهای روزمره فارسی نیز به معنی زدن معروف نیست. مثلاً وقتی گفته می‌شود اعلامیه را به دیوار بزن، منظور این است که آن را به دیوار بچسبان. بنابراین یکی از مؤلفه‌های معنایی اصلی ضرب که بیشترین کاربرد را نیز در قرآن در قالب «ضَرَبَ مَثَلٌ» دارد، اتصال و پیوستن است. نکته قابل توجه آنکه «ضرب» از افعال ظاهری و حسی است به این معنا که در زمان وقوع، نمود خارجی آن قابل رؤیت است (سامرائی، ۶/۲)؛ در اکثر موارد همنشینی ضرب با مَثَل، مثال بر یک شیء معین که وجود خارجی دارد، زده شده است. بنابراین می‌توان گفت یکی از مؤلفه‌های معنایی ضرب، خاصه در مقام فعل، بروز و ظهور خارجی است. در ادامه برای یافتن جانشین ضرب در «ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا» به بررسی همنشین‌های مَثَل / أمثال پرداخته می‌شود. از میان همنشین‌های واژه‌های همنشین ضرب تنها واژه‌ای می‌تواند جانشین ضرب باشد که از تشابه معنایی و ساختاری با ضرب برخوردار باشد. «أَتَى» به معنای آمدن و «جَعَلَ» به معنای قرار دادن / ساختن دو بار به همراه مَثَل آمده‌اند اما از ویژگی‌های لازم برای جانشینی ضرب در اینجا برخوردار نیستند.^۱ تنها مفهومی که از ویژگی‌های لازم برای جانشینی ضرب در ضرب مَثَل برخوردار

۱. در «وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ» (الفرقان، ۳۳) و «وَأَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ» (البقره، ۲۱۴) «أَتَى» به همراه مَثَل آمده است؛ ←

است مفهوم «صَرَف» است که در ادامه بررسی می‌شود.

لازم به ذکر است در میان کاربردهای ضرب در قرآن، در یک آیه «ضرب» با «حق و باطل» همنشین شده است؛ «يَضْرِبُ اللَّهُ الْحَقَّ وَالْبَاطِلَ» (الرعد، ۱۷). از آنجا که مفسران قائلند که در این آیه واژه «مثل» در تقدیر قرار دارد و محذوف است (ابن عاشور، ۱۶۸/۱۲؛ طباطبائی، ۳۳۷/۱۱)، این آیه نیز در کنار آیاتی که همنشینی ضرب و مثل مطرح است، مورد بررسی قرار گرفته و بیانگر آن است که خداوند مثل‌های فراوانی برای حق و باطل بیان کرده است.

* همنشینی صرف و مثل

«صَرَف» از افعال همنشین مَثَل است که میان آنها رابطه مکملی مفعولی برقرار است. مشتقات «صرف» ۳۰ مرتبه در قرآن و در باب تفعیل؛ «صَرَفَ»، دو مرتبه با «مَثَل» در الکهف، ۵۴ و الإسراء، ۸۹ بکار رفته است؛ «وَلَقَدْ صَرَفْنَا... مِنْ كُلِّ مَثَلٍ»، مشابه ساختار «وَلَقَدْ ضَرَبْنَا... مِنْ كُلِّ مَثَلٍ» (الروم، ۵؛ الزمر، ۲۷). صرف در لغت برگرداندن از حالتی به حالت دیگر، یا تبدیل کردن چیزی به غیر از خودش است (راغب، ۴۸۲/۱). معنای آیات فوق این است که در این قرآن برای مردم هر مثل را از وضعی به وضعی گردانیدیم و هربار در قالبی مخصوص بیان داشتیم شاید پند گیرند (قرشی، ۱۲۴/۴). بعضی تفاسیر «صَرَفْنَا» را در این آیات مستقیماً «ضَرَبْنَا» معنی کرده‌اند (مقاتل بن سلیمان، ۵۴۹/۲). نیز گفته‌اند «تصریف امثال» به معنای دوباره آوردن و با بیان‌های مختلف ایراد کردن است، و مثل به معنای توصیف مقصود است به چیزی که آن را مجسم کند و ذهن شنونده را به آن نزدیک گرداند (طباطبائی، ۲۰۲/۱۳). بنابراین معانی صرف عبارتند از: برگرداندن، دوباره آوردن، حرکت دایره‌ای، تبدیل کردن.

→ در البقرة؛ ۲۱۴ اولاً رابطه مکملی فاعلی وجود دارد و نیز مقصود این است که شبهه و مانند حال پیشینیان برای شما نیامده است. «جَعَلَ» نیز دوبار به عنوان همنشین کلمه‌ی «مَثَل» و در ساختاری مشابه با آیات «ضَرَبَ مَثَلٍ» بکار رفته است؛ «فَجَعَلْنَاهُمْ سَلَفًا وَمَثَلًا» (الزخرف، ۵۶) و «وَجَعَلْنَاهُ مَثَلًا» (الزخرف، ۵۹). ضرب و «جعل / آتی» مؤلفه معنایی مشترک دارند ولی رابطه مکملی بین «جعل / آتی + ضمیر مفعولی» با مَثَل، متفاوت از رابطه مکملی ضرب و مَثَل است در نتیجه نمی‌توانند جانشین ضرب در اینجا باشند.

از لحاظ ریشه‌شناختی معنای صرف در زبان‌های سامی از جمله در سریانی، مقید کردن، در آرامی بهم پیوستن و مخلوط کردن است (جاسترو، ۱۳۰۳/۲؛ برون، ۵۶۱). از معنای ریشه‌شناختی «ضرب» تماس، درهم پیچیدن، احاطه و بستن است. معنای تکرار و دوباره آوردنی که در «صَرَفْنَا» برای مثال آوردن آمده است، مشابهت معنایی قابل توجهی با ضرب به معنای درهم پیچیدن / گردیدن دارد. بررسی آراء مفسران و لغویان برای «صَرَفَ» به‌مراه نتایج ریشه‌شناختی نشان می‌دهد هنگامی که منظور آیه، آوردنِ پرتعداد و پرتکرار امثال و در قالب‌های گوناگون باشد، «صَرَفَ» می‌تواند جانشین ضرب باشد. به عبارت دیگر گویا در «صَرَفْنَا... مِنْ كُلِّ مَثَلٍ» وعده داده می‌شود که امثال پرتکرار در قرآن موجود است و در «ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا» مثال‌ها در اختیار قرار داده می‌شود.

۳-۲. اَرْضُ دَوْمِينَ هَمْنَشِينَ پَرِبَسَامِد رِيشَةُ ضَرْب

واژه اَرْضُ و مشتقاتش ۴۶۱ مرتبه در قرآن بکار رفته که از این تعداد ۵ مرتبه همنشین ضرب شده است؛ «ضَرَبًا فِي الْأَرْضِ». مفسران در معنای «راه پیمودن / سیر کردن» برای ضرب در این تعبیر متفق‌القول هستند. بعضی «ضَرَبَ فِي الْأَرْضِ» را استعاره تشبیهی در نظر می‌گیرند و می‌گویند همچون شناگر که باید آب را بشکافد و راه برای عبور باز کند، شخص راه رونده در زمین، شن و ریگزار بیابان را می‌شکافد و جلو می‌رود (دره، ۲۸۴/۲)، زیرا در آن زمان هنگام راه رفتن در بیابان عربستان، سنگفرش و زمین هموار نبود و رونده می‌بایست برای راه رفتن مسیر ریگزار را می‌شکافت و در زمین حرکت می‌کرد؛ گویی زمین شن‌زار زیر پای رونده درهم پیچیده می‌شود و مسیر شخص پیموده می‌شود. از لحاظ گونه معنایی «ضَرَبَ فِي الْأَرْضِ» همچون «طَى الْأَرْضِ» است. طَى به معنای پیچیدن و خم کردن است (اورل، ۵۱۱). در طَى کردن، این درهم پیچاندن است که حرکت کردن را تولید کرده، به گونه‌ای غریب‌تر در «ضَرَبَ فِي الْأَرْضِ» مشابه همین اتفاق افتاده و از معنای درهم پیچیدن، انتقال معنایی اتفاق افتاده و معنای حرکت کردن ساخته شده است.

آن دسته از همنشین‌های فعلی ارض که از نظر سیاق و معنا هم‌خوانی داشته باشند، برای بدست آوردن جانشین ضرب در «ضَرْبُ فِي الْأَرْضِ» مورد بررسی قرار گرفت. از این بین تنها مفهومی که از ویژگی‌های لازم برای جانشینی ضرب در اینجا برخوردار است، ریشه «سیر» می‌باشد.^۱

* همنشینی سیر و الأَرْض

ریشه «سیر» از بین ۲۷ مرتبه کاربرد در قرآن، ۱۳ مرتبه همنشین «فِي الْأَرْضِ» شده است؛ «سِيرُوا فِي الْأَرْضِ». «سِير» در لغت یعنی رفتن (ابن منظور، ۳۸۹/۴؛ قرشی، ۳۶۱/۳). در فرهنگ آفروآسیایی اورل، سیر به معنای رفتن در زبان‌های سامی، و به معنای رفتن، بازگشتن و رسیدن در چند شاخه از زبان‌های چادی آمده است (اورل، ۴۶۵). این ریشه در همه جا در قرآن به همراه ریشه «نَظَرَ» به معنای دیدن به منظور ادراک کردن و عبرت گرفتن آمده است بجز در الحج، ۴۶، که در اینجا هم بعد از «سیر فِي الْأَرْضِ» به قلب‌هایی که با آن تعقل شود اشاره شده است و از نظر معنا مشابه بقیه آیاتی است که در آنها سیر برای عبرت گرفتن و تعقل توصیه شده است. به عبارت دیگر می‌توان گفت امر به سیر در زمین با هدف سیر آفاقی و رسیدن به سیر انفسی صورت گرفته است. سیر مطلق رفتن است چه کوتاه باشد چه بلند اما در خصوص «ضرب فِي الْأَرْضِ» منظور سفرهای طولانی است و بر سفرهای کوتاه «ضرب فِي الْأَرْضِ» اطلاق نمی‌شود (زمخسری، ۴۳۰/۱؛

۱. دیگر همنشین‌های ارض عبارتند از «يَلِجُ» داخل شدن در تنگناها، «يَحْتَّ» جستجو کردن، «يَتِيهُونَ» سرگردان شدن و «ثَخَنَ» غلیظ شدن. همچنین «سَعَى فِي الْأَرْضِ» در همه جا به همراه واژه فساد آمده و معنای تلاش برای فساد در زمین اراده شده است. به همین ترتیب ریشه‌های «سَاحَ» جریان یافتن و «إِنْتَشَرَ» پراکنده شدن، یکبار همنشین «فِي الْأَرْضِ» شده‌اند و با توجه به تفاوت در معنا برای جانشینی ضرب در اینجا مناسب نیستند. «مَشَى» به معنای رفتن/ راه رفتن و انتقالی است که با اراده انجام می‌شود (راغب، ۷۶۹/۱). ریشه «مَشَى» در الإسراء: ۳۷ و لقمان: ۱۸ با «فِي الْأَرْضِ» آمده؛ «لَا تَمْشِي فِي الْأَرْضِ مَرَحًا»، و در آیات مذکور راه رفتن با سرمستی نهی شده است. در اینجا منظور نهی از رفتار توأم با تکبر است (طباطبائی، ۹۶/۱۳) بنابراین بر طبق سیاق مشی نمی‌تواند جانشین ضرب در «ضَرْبُ فِي الْأَرْضِ» باشد.

فخررازی، ۴۰۰/۹) و نیز غالباً با نیت بازگشت همراه است و شخص قصد اقامت دائمی در موطن جدید را ندارد (ابوزهره، ۱۸۲۴/۴). همچنین اکثر کاربردها نشان می‌دهد این سفرها با هدف طلب رزق صورت می‌گیرد. چنانچه فرد در این‌گونه سفرها مهیا نباشد با خطرهایی چون از دست دادن امنیت و برخورد با دشمن (النساء، ۱۰۱) یا مرگ (المائدة، ۱۰۶) مواجه خواهد بود (جوادی آملی، ۱۱۵/۶). بررسی‌ها بیانگر آن است که در آیاتی که شاهد همنشینی ضرب و ارض هستیم واژه سیر می‌تواند جانشین مناسبی برای ضرب در نظر گرفته شود با این تفاوت که در ضرب طول مدت و نیز هدف اصطلاحاً مادی خاصه در امور معیشتی مدنظر است. ذکر این نکته نیز حائز اهمیت است که همانطور که اشاره شد ضارب در زمین همچون شناگر که باید آب را بشکافد و راه برای عبور باز کند، طی مسیر می‌کند. در قرآن ریشه سیر نیز برای حرکت در خشکی و آب هر دو بکار رفته است (یونس، ۲۲).

۳-۳. همنشینی ضرب و سبیل

همنشینی ضرب با «فی سبیلِ الله» در النساء، ۹۴ آمده است. در تفاسیر «ضَرَبْتُمْ فی سبیلِ الله» رفتن به قصد جهاد (طبری، ۱۳۹/۵؛ طباطبائی، ۴۱/۵) و یا در مشابَهت با «ضَرَبَ فی الأَرْضِ»، خارج شدن، دور شدن و سفر (طوسی، ۱۴۲) معنا شده است. واژه سبیل ۱۸۱ مرتبه در قرآن بکار رفته است. بیشتر همنشین‌های فعلی «فی سبیلِ الله» از ریشه «قَتَلَ» هستند که جانشین مناسبی برای ضرب نمی‌باشند.^۱ از میان دیگر همنشین‌های فعلی «فی سبیلِ الله» می‌توان به «هجر» اشاره کرد این ریشه هفت بار در باب مفاعله با «فی سبیلِ الله» همنشین شده است. هجر ضد وصل و به معنای ترک کردن و اعراض است (ابن درید، ۴۶۸/۱؛ جوهری، ۸۵۱/۲). هجرت به معنای انتقال بی‌بازگشت است و شخص با نیت اقامت دائم جای جدیدی برمی‌گزیند حال آنکه «ضَرَبَ فی الأَرْضِ» غالباً با نیت

۱. همچنین از دیگر همنشین‌های فعلی «فی سبیلِ الله» عبارتند از «یَنْفِقُونَ»، «أَخْصِرُوا»، «انْفِرُوا»، «جَاهِدُوا»، «يُهَاجِرُوا» و «أَصَابَ» که هیچ‌کدام با توجه به سیاق و معنا نمی‌توانند جانشین ضرب در اینجا باشند.

بازگشت همراه است بنابراین «هاجر» برای جانشینی ضرب در النساء: ۹۴ پیشنهاد نمی‌شود. از جمله همنشین‌های فعلی «فِي سَبِيلِ اللَّهِ»، ریشه «نَفَرَ» می‌باشد؛ «انْفَرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ». مشتقات «نَفَرَ» ۱۸ مرتبه در قرآن بکار رفته است. «نَفَرَ / نَفُورًا» به معنای دور شدن از چیزی و شتافتن به سوی چیزی می‌باشد (ابن منظور، ۲۲۴/۵). معنای «نَفَرَ» در حبشی دور شدن، فرار کردن (لسلاو، ۳۸۹)، در سریانی دور شدن، اجتناب کردن و در اوگاریتی گریختن و به سرعت رفتن آمده است (مشکور، ۹۲۱/۲؛ زامیت، ۴۰۷). با توجه به شباهت در سیاق و نیز در معنی، بنظر می‌رسد ریشه «نَفَرَ» جانشین مناسبی برای ضرب در النساء، ۹۴ می‌باشد.

۳-۴. همنشینی ضرب با بحر/طریق/حجر/سور

از دیگر همنشین‌های «ضرب» در قرآن که به صورت رابطه مکملی مفعولی بکار رفته است، می‌توان به «بحر» اشاره کرد که در ماجرای عبور موسی (ع) و قومش از نیل به آن اشاره شده است؛ «فَأَضْرِبْ لَهُمْ طَرِيقاً فِي الْبَحْرِ يَبَساً» (طه، ۷۷). راهی که از آن تعبیر به «طریق» شده است به واسطه اتصال عصای موسی (ع) بر دریا؛ «أَضْرِبْ بِعَصَاكَ الْبَحْرَ»، ایجاد و در اثر آن شکافی؛ «فَأَنْفَلَقَ»، میان دریا پدیدار شد (الشعراء، ۶۳). بنابراین بار دیگر یکی از مؤلفه‌های معنایی اصلی ضرب، یعنی اتصال / تماس، در اینجا قابل ملاحظه است. به گونه‌ای مشابه، در الحديد، ۱۳ در خصوص درخواست منافقان از نور مؤمنان و ایجاد مانع میان مؤمنان و منافقان، همنشینی «ضرب» و «سور» را شاهدیم؛ «فَضْرِبَ بَيْنَهُمْ بِسُورٍ». «سور» به معنای مانع و دیوار بلند است (مصطفوی، ۳۱۴/۵) که در داخل مؤمنان را با رحمت الهی احاطه می‌کند و در خارج عذابی است برای منافقان. از جمله آیاتی که می‌تواند در دستیابی به جانشین مناسب برای ضرب در آیات مذکور راهگشا باشد عبارتند از «وَجَعَلَ بَيْنَ الْبَحْرَيْنِ حَاجِزاً» (النمل، ۶۱) و «وَجَعَلَ بَيْنَهُمَا بَرْزَخاً» (الفرقان، ۵۳). در این آیات به ایجاد مرز و مانع میان دو دریای شور و شیرین اشاره شده است. مصطفوی معنای «حجز» را نزدیک به معنای «حجر» ذکر کرده است. «حجز» یعنی فاصل، مانع و حائل میان

دو شیء (مصطفوی، ۲۰۴/۲؛ راغب، ۲۲۱/۱). «برزخ» نیز به معنای مرز و مانع میان دو چیز است (راغب، ۱۱۸/۱). هر دو دسته آیات، آیاتی که ماجرای عبور موسی (ع) و قومش از دریا را گزارش می‌کند و نیز ماجرای فاصله میان دو دریا، بیانگر عظمت و قدرت الهی است که اولی با واسطه نبی الهی و دومی مستقیماً از جانب خداوند صورت گرفته است، ضمن اینکه کاربرد «طریق» به عنوان همنشین «ضرب» بیانگر آن است که فاصله ایجاد شده میان دریا، مسیر وسیعی است که با یا پیموده می‌شود. در البقره، ۵۰ از شکافته شدن دریا تعبیر به «فرق» شده است؛ «وَإِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ»، همنشینی «فَانْفَلَقَ» با «ضرب» در قالب رابطه اشتدادی در الشعراء، ۶۳ به نوعی تقویت‌کننده معنای ضرب است. «فلق» به معنای جدایی و فاصله به اعتبار شکافندگی است و همین تمایز آن از «فرق» است که معنای آن صرفاً جدایی و ایجاد فاصله است (راغب، ۶۳۲/۱). از این رو براساس آیات مذکور ضرب از مؤلفه‌های «قدرت، سنگینی، احاطه، ایجاد اثر و تغییر» در این آیات برخوردار است. لازم به ذکر است جانشینی جعل از ضرب در طه: ۷۷ و به معنای پدید آوردن راه علاوه بر مؤیداتی که ذکر شد، مسئله‌ای است که مفسران نیز به آن اشاره کرده‌اند (ابن‌عاشور، ۱۵۶/۱۶؛ طوسی، ۱۹۳/۷).

در خصوص ماجرای استسقای موسی (ع) برای قومش شاهد رابطه اشتدادی ضرب با «فَجَرَ» و «بَجَسَ» هستیم «أَضْرَبُ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْفَجَرَتْ» / «فَانْبَجَسَتْ» (البقره، ۶۰، الاعراف، ۱۶۰). فاء در «فَانْفَجَرَتْ» و «فَانْبَجَسَتْ» عطف به جمله محذوف است و در تقدیر «فَضْرَبَ فانفجر/ فانبجس» قرار دارد (ابوحیان، ۳۶۸/۱). ضرب در این آیه، انفجار و انبجاس ایجاد می‌کند که منظور در هر دو ایجاد شکاف در سنگ و جوشیدن چشمه‌های آب از آن است، با این تفاوت که «انبجاس» ظهور ابتدایی آب است و «انفجار» ظهور شدید آب. همنشینی این دو واژه با «ضرب» در آیات مذکور بیانگر آن است که ضرب از مؤلفه‌های ایجاد اثر، تحول، قدرت و آشکار شدن برخوردار است. نکته دیگری که لازم است به آن توجه شود تا بیانگر مؤلفه معنایی دیگر در «ضرب» باشد حرف ربط «فاء» است. «فاء» از جمله حروف

ربط پیوستگی است و بندهایی را که از نظر نحوی مستقل‌اند، به یکدیگر مربوط می‌کند و حاصل ترکیب آنها یک جمله مرکب خواهد بود (حجتی‌زاده، ۱۴۹). «فاء» بکار رفته در آیات مذکور در فانفلق، فانفجر و فانبجس «فاء فصیحه» است (درویش، ۱۱۰/۱ و ۴۷۵/۳ و ۷۹/۷)^۱ که به جای جمله‌ای محذوف نشسته است تا بر حالت آن دلالت کند و مخاطب را از سرعت تحقق مدلول جمله آگاه کند. به عبارت دیگر بیانگر آن است که به محض تماس عصای موسی (ع) با دریا/سنگ با سرعت و قدرت، راهی برای ایجاد مسیر یا برای جوشیدن آب ایجاد شد. بر این اساس مجدداً بر وجود مؤلفه‌های پیوستگی، اتصال و سرعت به عنوان مؤلفه‌های معنایی اصلی «ضرب» تأکید می‌شود.^۲

۳-۵. همنشینی ضرب با وُجوه و اَدْبَار

عبارت عطفی «وجوه و ادبار» دو مرتبه در محمد: ۲۷ و الانفال: ۵۰ با ضرب همنشین شده است؛ «إِذِ يَتَوَفَّى الَّذِينَ كَفَرُوا الْمَلَائِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَأَدْبَارَهُمْ». برخی مفسران ضرب را در این آیه به معنای زدن گرفته‌اند یعنی فرشتگان جلو و پشت کافران را می‌زنند. برخی نیز گفته‌اند خداوند با تعبیر «ضرب وُجوه و ادبار» خواسته تا ذلت کفار و عقاب معنوی و تحقیر شدیدی که آنها را از جلو و عقب و از همه سو احاطه می‌کند نشان دهد (ابوزهره، ۳۱۵۸/۶؛ طباطبائی، ۱۰۰/۹). واژه وجه ۷۸ مرتبه و دبر ۴۴ مرتبه در قرآن بکار رفته است. در ادامه آن دسته از آیات شامل واژه وجوه/ادبار بررسی می‌شود که رابطه مکملی مفعولی میان آنها با فعل برقرار باشد. از این میان «ولی/تولی» فعلی است که با هر دو مفهوم وجه و ادبار بکار رفته و به معنای گردیدن، اعراض و روی‌گردانی است (مصطفوی، ۲۲۹/۱۳). ریشه «ولی» در آفر و آسیایی به معنای پوشیدن (اورل، ۳۶۱)، در اکدی و حبشی به معنای پیچیدن، چرخاندن، احاطه (بلک، ۱۷۹؛ لسلاو، ۳۲۲) و در عبری

۱. فاء فصیحه فائی را گویند که یا معطوف آن محذوف است یا در جواب شرط مقدر واقع می‌شود (نایف حردان، ۱۴۷).
 ۲. افعال دیگر همنشین بحر شامل «فَرَّقْنَا»، «جَاوَزْنَا»، «مَرَجَ»، «سَخَّرَ» و «أَتْرَكَ» با وجود رابطه مکملی مفعولی با «الْبَحْرُ»، با توجه به سیاق و معنا نمی‌توانند جانشین ضرب در «أَضْرَبُ بِعَصَاكَ الْبَحْرُ» باشند.

به معنای پیوستن (گزنیوس، ۵۳۰) است. همنشینی «ولی» و ادبار در قرآن در اکثر کاربردها در خصوص روی گردانی از حق خاصه پشت کردن در جنگ بکار رفته است و همنشینی «ولی» و وجه در همه کاربردها در خصوص روی گردانی از بیت المقدس بسوی قبله مسلمانان بکار گرفته شده است. در خصوص باهم آیی ضرب با وجوه و ادبار در محمد: ۲۷ و الأنفال: ۵۰، در زمان قبض روح کفار که در این دنیا همواره به حقیقت و هدایت پشت کرده، از آن فرار می کرده اند (التوبه، ۲۵؛ الاسراء، ۴۶؛ النمل، ۸۰)، توسط ملائکه روی ایشان به سوی حق و حقیقتی که از آن فرار می کردند، بازگردانده می شود. رابطه اشتدادی میان ضرب وجه و عذاب در الأنفال: ۵۰ بیان کننده گرداندن روی و پشت کافران به سوی عذاب است که از این بازگرداندن، تعبیر به ضرب شده است. به عبارت دیگر ضرب وجه و ادبار کافران به نوعی راندن ایشان از دنیا است و همانگونه که تولی اعراض ظاهری و حقیقی است (قرشی، ۳۲۶/۴)، قبض روح کفار توسط ملائکه و مرگ ایشان نیز فعلی ظاهری و حقیقی است. بنا بر این توضیحات «ولی» به عنوان جانشین ضرب در اینجا معرفی می شود.

ریشه «رهق» نیز ده مرتبه در قرآن بکار رفته و یکبار همنشین وجوه شده است؛ «وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهُهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌ» (یونس، ۲۶). «رهق» معنایی نزدیک به «غشی» دارد با این تفاوت که ارهاق به معنای مطلق پوشاندن نیست بلکه پوشاندن با آنچه نسبت به آن کراهت وجود دارد در «رهق» مدنظر است (مصطفوی، ۲۶۱/۴) و در قرآن نیز در همه جا به همین معنا بکار رفته است. نظر به اینکه ضرب وجوه و ادبار یک نوع احاطه‌ی سخت و توأم با عذاب است، احتمالاً «رهق» می تواند دیگر جانشین ضرب در اینجا باشد.^۱

۳-۶. همنشینی ضرب با رقاب

ماده رقب و مشتقات آن ۲۴ بار در قرآن بکار رفته است و از این بین یکبار با مصدر

۱. دیگر همنشین‌های فعلی وجوه/ ادبار شامل «أَسْلَمَ، فَاعْسَلُوا، تَلَفَّحُ، يَشْوِي، صَكَ، طَمَسَ و غَشِيَ»، هیچ کدام با توجه به سیاق و معنا نمی توانند جانشین ضرب در اینجا باشند.

ضرب در محمد: ۴ همنشین شده است؛ «فَإِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ». رقبه یعنی گردن و به تعبیری تمام بدن و در عرف برای بردگان بکار می‌رود (راغب، ۱/۳۶۱). معمول مفسران ضرب را در «ضَرْبَ الرِّقَابِ»، به معنای گردن زدن گرفته‌اند. برای یافتن جانشین ضرب در «ضَرْبَ الرِّقَابِ»، کاربردهای صفتی و فعلی ماده رقب و نیز «فِي الرِّقَابِ» از دایره جستجو کنار گذاشته می‌شوند. بنابراین چهار آیه برای بررسی همنشین‌های «الرِّقَابِ» باقی می‌ماند که در آنها «تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ» (النساء، ۹۲؛ المائدة، ۸۹؛ المجادلة، ۳) و «فَكَ رَقَبَةٍ» (البلد، ۱۳) آمده است. با توجه به سیاق و معنا، نمی‌توان «فَكَ» یا «تَحْرِيرُ» را به عنوان جانشین ضرب پذیرفت. نکته قابل توجه این است که از جمله معانی ریشه‌ی ضرب اتصال/ بستن/ محدود کردن است (اورل، ۱۰۱؛ برون، ۵۶۱) ضمن اینکه رقبه/ رقباب در همه جا در قرآن به معنای برده و اسیر است بنابراین شاید بتوان زوج واژگان تحریر-ضرب یا فک - ضرب را با معانی متضاد اسیر آزاد کردن - اسیرگرفتن به عنوان واژگان با معانی متقابل در قرآن معرفی کرد. نکته مهم دیگر این است که «ضَرْبَ الرِّقَابِ» با «حَتَّى إِذَا أَثَخْتُمُوهُمْ» و نیز «فَشُدُّوا أَلْوِثَاقَ» رابطه اشتدادی دارد. ریشه «ثخن» به معنای غلیظ شدن و سنگین شدن در تحرک و فعالیت است (جوهری، ۲۰۸۷/۵) و ریشه «شَدَّ» یعنی محکم بستن و «فَشُدُّوا أَلْوِثَاقَ» یعنی بندها را محکم کنید. «اثخان» و «شَدَّ» تقویت کننده ضرب در اینجا هستند. با توجه به رابطه اشتدادی که ذکر شد، نیز بر اساس نتایج ریشه شناختی ضرب، می‌توان معنای ضرب در «ضَرْبَ الرِّقَابِ» را اسیر گرفتن دانست و نه زدن گردن و کشتن. به عبارت دیگر معنای پیشنهادی بر اساس نتایج فوق برای این بخش از آیه چنین می‌شود: اسیر گرفتن < بی حرکت کردن و از کار انداختن کفار با اسیر گرفتن < محکم کردن بندهای اسیران تا مرحله بعد که همانا منت گذاشتن و آزاد کردنشان است و یا فدیة گرفتن.

۳-۷. همنشینی ضرب با أعناق

از جمله همنشین‌های ضرب که در الأنفال: ۱۲ شاهد آن هستیم «فَوْقَ الْأَعْنَاقِ» است؛

«فَاضْرِبُوا فَوْقَ الْأَعْنَاقِ وَاضْرِبُوا مِنْهُمْ كُلَّ بَنَانٍ». عتق هم به معنای گردن و هم به معنای بزرگان و رؤسای قوم می‌باشد (راغب، ۵۹۱/۱). مشتقات عتق ۹ مرتبه در قرآن بکار رفته است و بجز در الأنفال: ۱۲، در هیچ‌کدام از آیات رابطه مکملی مفعولی بین فعل و ماده‌ی «عتق» یا بین فعل و «حرف جرّ + عتق / اعناق» وجود ندارد بنابراین جانشینی برای ضرب در این قسمت بدست نمی‌آید. در قسمت پایانی الأنفال: ۱۲ مجدداً ضرب بکار رفته است؛ «اضْرِبُوا مِنْهُمْ كُلَّ بَنَانٍ». اصل معنای ذکر شده برای «بنان» ثبوت و استقرار است و از مصادیق آن اطراف بدن ذکر شده چرا که به واسطه آن بدن استقرار و استواری می‌یابد (مصطفوی، ۳۶۶/۱؛ راغب، ۱۴۷/۱). کاربرد دیگر «بنان» در قرآن در القيامة: ۴ است که با توجه به سیاق نمی‌تواند جانشین ضرب در اینجا باشد. نکته قابل تأمل آنکه اغلب ترجمه‌ها فاعل ضرب را مؤمنین در نظر گرفته‌اند، این درحالی است که در آیه خطاب مستقیم فعل امر ضرب، نسبت به مؤمنین نیست. بعضی مفسران خطاب در «فَاضْرِبُوا» را ملائکه گرفته‌اند و برای ضرب بالای گردن‌ها و سرانگشتان دو حالت در نظر گرفته‌اند؛ ممکن است همان معنای ظاهری زدن مقصود باشد، و یا کنایه است از احاطه و ذلیل کردن ایشان و اینکه با ارباب، نیروی امساک را از دست‌هایشان سلب کنند (طباطبائی، ۲۲/۹). دسته اول معنایی بدست آمده از ریشه‌شناسی برای ضرب؛ جمع کردن / احاطه کردن / بهم فشردن، به خوبی با معنای دوم مفسران یعنی احاطه‌ی ذلت‌آور، مطابقت دارد. به عبارت دیگر همچون «ضرب وجوه» و «ضرب ذلّة / مسکنة»، «ضرب فوق الاعناق / بنان» را نیز می‌توان بهم آوردن، دچار فشردگی کردن و درهم پیچیدنی در نظر گرفت که قوه هر عمل و جسارتی را از شخص می‌گیرد و او را به شدت دچار ضعف می‌کند. به عبارت دیگر ملائکه با احاطه همه جانبه بر مشرکین دستشان را از هر عملی کوتاه می‌کنند. در تأیید این مطلب در خطبه قاصعه در نهج‌البلاغه امیرالمؤمنین در توصیف دشمنی‌های شیطان می‌فرماید: با سپاهیان سواره خود به شما هجوم آورد، هر کجا شما را بیابند شکار می‌کنند، و «يَضْرِبُونَ مِنْكُمْ كُلَّ بَنَانٍ». قطع دست و پا در اینجا کنایه از این است که شیاطین به شما حمله

می‌کنند و شما را از کار می‌اندازند به گونه‌ای که قدرت بر تصمیم‌گیری و چاره‌اندیشی نخواهید داشت (مکارم، ۳۸۲/۷-۳۷۰).

احتمال دیگری نیز می‌توان مطرح کرد. بررسی‌های تاریخی پیرامون واقعه بدر که آیه مذکور در خلال آن نازل شده است، بیانگر آن است که بسیاری از بزرگان قریش که از کفار و مشرکین بودند در این جنگ حضور داشتند از جمله ابوجهل که پیامبر(ص) از او تعبیر به ائمه کفر و فرعون امت کردند (واقعی، ۹۱/۱). این احتمال می‌رود که منظور از اعناق در الأنفال: ۱۲ بزرگان قریش باشد همان گونه که در لغت‌نامه‌ها در معنای اعناق، بزرگان و سران قوم ذکر شده و در «فَطَلَّتْ أَعْنَاقَهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ» (الشعراء، ۴) نیز به همین معنی ذکر شده است (فخررازی، ۴۹۱/۲۴؛ ابن‌عاشور، ۱۱۳/۱۹) و مراد از فوق اعناق یعنی رأس کفار، همسو با تعبیر پیامبر(ص) که از ابوجهل تعبیر به پیشوای کفار کردند. در جنگ بدر به مسلمانان امر شد تا رؤس کفار را از بدنه جامعه اسلامی جدا کنند و دلیل آن را در آیه بعد ذکر کرده است «ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ شَاقُّوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ» (الأنفال، ۱۳). شقاق به معنای جدایی و شکافتن است (مصطفوی، ۱۱۳/۶). کفار با جدا کردن خود از اطاعت خدا و رسول به دنبال از بین بردن استقرار و اقامه اسلام بودند. رابطه اشتدادی شاقوا و إضربوا نیز مؤیدی بر این مطلب است که معنای ضرب در الأنفال: ۱۲ جدا کردن ایشان از بدنه جامعه است تا به واسطه جدا شدن ایشان زمینه هدایت دیگران فراهم آید. معنای جدا شدن / روی گرداندن همانطور که پیشتر اشاره شد از جمله معانی ضرب است که با نتایج ریشه‌شناسی نیز تایید می‌شود.

۳-۸. همنشینی ضرب با اذن

همنشین دیگر «ضرب» در قرآن «اذن» است؛ «فَضْرَبْنَا عَلَى آذَانِهِمْ» (الکهف، ۱۱). این آیه ماجرای اصحاب کهف را ذکر می‌کند و اینکه خداوند حجابی بر گوش‌های ایشان قرار داد که بیش از سیصد سال به خواب رفتند. بررسی‌های صورت گرفته پیرامون ماده «اذن»

به منظور دستیابی به جانشین احتمالی «ضرب» نشان می‌دهد که این ماده در سه آیه همراه با «جعل» و با ساختار نحوی مشابه ذکر شده است؛ «جَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا» (الانعام، ۲۵؛ الاسراء، ۴۶ و الکهف، ۵۷)، یعنی خداوند در گوش مشرکین سنگینی و ثقل قرار داده است تا مانعی باشد از شنیدن حرف‌های نافی که باعث هدایت می‌شود (ابن عاشور، ۵۷/۶). منظور از «جعلِ وقر» در گوش ایجاد آن ثقلی است که مانع از فهم حق است و به نوعی قطع ارتباط قلبی و معنوی. این در حالی است که در ماجرای اصحاب کهف، «ضرب علی اذن» قطع ارتباط مادی را دربردارد و زمینه حقانیت معاد را فراهم می‌آورد.

از جمله وجوه و مؤلفه‌های مشترک میان جعل و ضرب می‌توان به ساختار نحوی مشابه اشاره کرد. وجه مشترک دیگر اینکه ضرب و جعل هر دو افعالی هستند که منشأ اثر و تغییرند. در باهم‌آیی جعل و اذن مانع ایجاد شده، ممانعت از هدایت می‌کند. حرف اضافه «فی» در عبارت «فی آذَانِهِمْ وَقْرًا» مؤید و بیانگر این ممانعت است، اما در باهم‌آیی ضرب و اذن مانع ایجاد شده هدایت‌زا و حفاظت‌کننده است و حرف اضافه «علی» در عبارت «عَلَى آذَانِهِمْ» مؤید این مسئله است، چرا که این حرف بر قرار گرفتن چیزی بر روی چیز دیگر دلالت می‌کند.

۳-۹. همنشینی ضرب با ذله

در البقره: ۶۱ و آل عمران: ۱۱۲ شاهد باهم‌آیی فعل «ضرب» به صورت مجهول و «ذلة» هستیم؛ «وَضْرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذَّلَّةُ / الْمَسْكَنَةُ» و در هر دو آیه مراد قوم یهودند که مورد ضرب ذلت قرار گرفته‌اند. مفسران ضرب در این آیات را الحاق حتمی و جدانشدنی ذلت و بیچارگی بیان کرده‌اند (ابن جوزی، ۷۲/۱؛ طوسی، ۲۷۷/۱). از میان مشتقات «ذلة» در قرآن، آن دسته از همنشین‌های فعلی که با رابطه مکملی فاعلی یا نائب فاعلی با ذلة همنشین شده‌اند می‌توانند در کشف مؤلفه‌های معنایی مؤثر باشند. از این میان «رهق» در چهار آیه (یونس، ۲۶-۲۷؛ القلم، ۴۳؛ المعارج، ۴۴) همنشین «ذلة» قرار گرفته است. «رهق»

یعنی پوشاندن، روی هم انباشتن (بلک، ۲۹۹؛ اورل، ۴۴۵ و ۴۴۷). قبلاً اشاره شد که «رَهَقَ» یعنی پوشاندن با چیزی که نسبت به آن کراهت وجود دارد و در قرآن نیز در همه جا به همین معنا بکار رفته است. رابطه اشتدادی بین «ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الدَّلَّةُ» و «بَأْوُ بِغَضَبٍ» خود مؤید این مطلب است که ضرب در اینجا نوع خاصی از احاطه یعنی احاطه توأم با سختی و عذاب می‌باشد چرا که این افراد تبعیت الهی را ترک کرده و از هدایت بریده‌اند؛ البقره: ۶۱. وجه مشترک میان رهق و ضرب علاوه بر ساختار نحوی مشابه، در معنای فراگرفتن و پوشش است؛ در «ضرب» این فراگیری و پوشش با حرف «علی» بیان شده است، به عبارتی «ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الدَّلَّةُ» یعنی ذلت و مسکنت ایشان را فراگرفت (طبرسی، ۸۱۳/۲). لازم به ذکر است فعل «نال» نیز در رابطه مکملی با ذله قرار دارد اما به سبب عدم وجود مؤلفه مشترک به آن پرداخته نشد.

۳-۱۰. همنشینی ضرب و الذکر

«ذکر» دیگر مفهومی است که تنها در سوره زخرف همنشین «ضرب» قرار گرفته است. در این آیه خطاب به اسراف‌کاران می‌فرماید: «أَفَنَضْرِبُ عَنْكُمْ الذِّكْرَ صَفْحًا» (الزخرف، ۵)؛ آیا در پی روی‌گردانی ذکر از خود هستید. بررسی واژه «ذکر» به منظور یافتن جانشینی برای «ضرب» نشان می‌دهد تعبیر «عرض عن» در آیات «وَمَنْ أَعْرَضَ عَن ذِكْرِي...» (طه، ۱۲۴) و «فَأَعْرَضُ عَن مَنْ تَوَلَّى عَن ذِكْرِنَا...» (النجم، ۲۹) می‌تواند جانشین مناسبی برای «ضرب» باشد. «عرض» در لغت همسو با صرف و به معنای روی‌گرداندن ذکر شده است (راغب، ۵۶۰/۱؛ مصطفوی، ۱۱۵/۸). بعضی لغویون گفته‌اند مراد از «إعراض» روی‌گردانی قلبی و «تولَّى» روی‌گردانی ظاهری است (نک. التوبه، ۷۶) (قرشی، ۳۲۶/۴). وجود رابطه اشتدادی بین «صفح» با «ضرب عن» در الزخرف: ۵ تشدیدکننده مفهوم «ضرب» است. «صفح» در لغت به معنای انصراف و روی‌گرداندن از جهتی به جهت دیگر، ترک کردن و چشم‌پوشی است و منظور روی‌گردانی قلبی است (جوهری، ۳۸۳/۱) «صفح» در اکثر

کاربردهای خود در قرآن در باهم‌آیی با «عفو» به صورت رابطه اشتدادی قرار گرفته است و به نوعی بیانگر نوعی از روی‌گردانی است که پس از ترک عقوبت و از سر رحمت، بزرگواری و گذشت صورت می‌گیرد. در الزخرف: ۵ علی‌رغم رفتار مسرفانه کفار و مشرکان، نزول وحی قطع نشده و رحمت الهی جاری ماند، از این رو مؤلفه معنایی دیگری که در خصوص مفهوم «ضرب» در الزخرف: ۵ به نظر می‌رسد آن است که «ضرب» فعلی است که در درون از رحمت برخوردار است، بسان ماجرای عبور موسی (ع) از نیل که قوم ایشان با رحمت الهی مواجه شدند و یا ضرب امثال الهی که از رحمت الهی نشأت می‌گیرد تا زمینه ساز هدایت انسان باشد.

۳-۱۱. همنشینی ضرب و بِالْيَمِينِ

در الصافات: ۹۳؛ «فَرَأَى عَلَيْهِمْ ضَرْبًا بِالْيَمِينِ»، ترکیب جار و مجرور «بِالْيَمِينِ» همنشین ضرب شده است. اغلب یمین را در اینجا دست راست و کنایه از قدرت معنا کرده‌اند. بعضی گفته‌اند مقصود این است که من (ابراهیم(ع)) طبق سوگندی که خورده‌ام و گفته‌ام در کار بت‌هایتان چاره‌ای خواهم کرد (الأنبياء، ۵۷)، آنها را می‌زنم. ریشه «یمن» ۷۱ مرتبه در قرآن بکار رفته و از این بین در ۲۴ آیه یمین / ایمان به معنای راست / دست راست است. برای تعیین جانشین ضرب در «ضَرْبًا بِالْيَمِينِ» مواردی انتخاب می‌شوند که با سیاق الصافات: ۹۳ هم‌خوانی داشته باشند. اگر بر اساس آراء اغلب مفسران معنای ضرب را در الصافات: ۹۳، ضربه زدن با دست راست بگیریم، افعال «أوتى، يسعى، تخطئه، أخذ و مطوى» مؤلفه معنایی مشترک با ضرب ندارند و نمی‌توانند جانشین ضرب باشند. با در نظر گرفتن معنای سوگند خوردن برای «بِالْيَمِينِ» نیز بررسی‌ها انجام شد و به جانشینی برای ضرب دست یافته نشد. نکته قابل توجه اینکه اگر «ضَرْبًا بِالْيَمِينِ» بر طبق نتایج ریشه‌شناختی معنا شود، معنای بدست آمده از ریشه‌شناسی برای ضرب یعنی اتصال / بهم فشردن / درهم پیچیدن / احاطه، به نظر مفسران که ضرب را در اینجا درهم شکستن بت‌ها توسط ابراهیم(ع) معنا کرده‌اند

نزدیک است. بر این اساس بار دیگر همنشینی «مَطْوِيَّاتٌ» با «بِئَمِينِهِ» در الزمر: ۶۷ بررسی شد. ریشه‌ی طوی به معنای درهم پیچیدن، بستن و جمع کردن (قرشی، ۱۸۰/۷) و پیچیدن/ تا کردن است (مشکور، ۵۳۳/۲). همچنین در آفروآسیایی طوی به معنی گرداندن/خم کردن/پیچیدن/بسته‌بندی است (اورل، ۱۹۹۵، ص ۵۱۱). با توجه به مؤلفه معنایی مشترک «ضرب» و «طوی» احتمال جانشینی طوی برای ضرب در اینجا وجود دارد. همچنین در دیگر همنشین یمین یعنی «أخذ» نیز نوعی معنای احاطه و تسلط وجود دارد. بنظر می‌رسد در هر دو آیه الحاقه: ۴۵ و الصافات: ۹۳ چیره شدن با قدرت (یمین) و اتصال مدنظر است.

۱۲-۳. همنشینی ضرب و جُوبِینَ / بِأَرْجُلَيْهِ

دیگر همنشین‌های «ضرب» در النور: ۳۱، «جُوبِینَ» و «أَرْجُلَيْهِ» هستند. ضرب در «وَأَيُّضْرِبُنَّ بِخُمْرِهِنَّ عَلَى جُوبِينَهُنَّ» یعنی قرار دادن و اتصال پوشش بر بدن به منظور ایجاد مانعیت. جیب به معنای سینه، یقه و گریبان سه بار در قرآن بکار رفته است که علاوه بر النور: ۳۱ شامل النمل: ۱۲ و القصص: ۳۲ می‌باشد. در این آیات از آنجا که «أَدْخِلُ» و «اسْلُكُ» هر دو با حرف جرّ «فی» همنشین جیب شده‌اند و نیز از نظر معنایی نمی‌توانند جانشین ضرب در النور: ۳۱ باشند. وجود رابطه اشتدادی بین «وَأَيُّضْرِبُنَّ» و «لَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ» تأییدی بر معنای اتصال/ ایجاد مانعیت برای ضرب در اینجا می‌باشد. همچنین رابطه تقابلی میان «وَأَيُّضْرِبُنَّ» و «يُبْدِينَ» در این آیه بیانگر آن است که مفهوم ضرب در مقابل بدو قرار دارد. بدو یعنی آشکار کردنی که با اختیار همراه است (مصطفوی، ۲۵۶/۱). از این رو می‌توان معنای جعل، قرار دادن پوشش و ایجاد مانع را برای ضرب در نظر گرفت.

در خصوص «وَلَا يَضْرِبُنَّ بِأَرْجُلَيْهِنَّ»، مراد گونه‌ای راه رفتن بر زمین است که در آن صدای خلخال و زینت زنان به گوش رسد (طبری، ۹۷/۱۸). از همنشین‌های «رجل» در قرآن واژه «مشی» است، به معنای راه رفتن با پا با قید اراده (مصطفوی، ۱۲۶/۱۱). بیشتر و

در بحث همنشینی ضرب و ارض، واژه سیر به عنوان مطلق رفت و آمد با پا یا مرکب ذکر شد. بنظر می‌رسد واژه «مشی» نیز گونه‌ای از سیر است که قید حرکت با پا و قدم در آن برجسته است. وجه تمایز ضرب و مشی را می‌توان از این جهت ذکر کرد که ضرب به معنای نوعی راه رفتن است که پاها با قدرت و سنگینی با زمین برخورد می‌کند و ظهور صدا را با خود به همراه دارد، در حالی که در مورد مشی این‌گونه نیست به عنوان نمونه در مشی عباد الرحمن، «هون» (الفرقان، ۶۳) و مشی دختران شعیب (ع) همراه با عفت و حیا گزارش شده است (القصص، ۲۵). نکته قابل توجه آنکه وجود حرف «باء» در آیه به «خمر» و «رجل» نقش متمم می‌دهد. متمم در جمله به معنای فعل یا اسم چیزی می‌افزاید و آن را کامل می‌کند. وجود حرف اضافه در آیه مذکور، نیز در ضرب «بِعَصَاکَ، بِسُورٍ وَّ بِالْأَیْمِینِ»، بیانگر مؤلفه متصل کردن و پیوستگی در ماده ضرب است.^۱

۳-۱۳. اضْرِبُوهُنَّ

در النساء: ۳۴ و در مواجهه با نشوز زن خداوند به سه عمل: «فَعِظُوهُنَّ وَاهْجُرُوهُنَّ فِی الْمَضَاجِعِ وَاضْرِبُوهُنَّ» توصیه می‌کند. واژه نشوز از نشز به معنای مکان مرتفع گرفته شده است و در اصطلاح یعنی عصیان کردن (قرشی، ۶۶/۷). در معنای «اضْرِبُوهُنَّ» اغلب تفاسیر ضرب را زدن غیر مبرح و غیر مؤثر معنا کرده‌اند (طبری، ۴۴/۵؛ قرطبی، ۱۷۲/۵؛ ابوحیان، ۶۲۷/۳). بعضی گفته‌اند باید وسیله زدن فقط دست باشد و یا دستمال تاییده که با منتهای سبکی و سادگی انجام شود (عاملی، ۳۹۴/۲). نیز این ضرب چون فقط جنبه اصلاحی دارد در حد سه مرتبه ضربه خفیف با دست یا مسواک یا چوب نازک بر کتف است (زحیلی، ۵۶/۵). بعضی تفاسیر تأکید دارند بر اینکه ضرب به معنای زدن در ابتدای نشوز جائز

۱. از همنشین‌های «رجل» می‌توان به «رکض» نیز اشاره کرد که در سه مورد کاربرد در قرآن، دو مورد به معنای گریختن و در یک آیه به معنای کوبیدن پا بر زمین و در خصوص ایوب (ع) ذکر شده است. از آنجا که در «وَلَا يَضْرِبُنَّ بِأَرْجُلِهِنَّ» مراد راه رفتن است و نه پای بر زمین کوبیدن، با سیاق النور: ۳۱ همخوانی وجود ندارد و رکض نمی‌تواند جانشین ضرب در اینجا باشد.

نیست و حتماً بعد از طی مراحل مرد می‌تواند ضرب انجام دهد؛ «وعظ» نزدیک خوف نشوز است و «هجر» هنگام ظهور نشوز و «ضرب» در وقت تکرار نشوز (ابن جوزی، ۴۰۲/۱). بعضی مفسران از قول شافعی نقل می‌کنند که با اینکه ضرب مباح است ولی ترک آن افضل است (فخررازی، ۷۲/۱۰). صاحب تفسیر کاشف می‌گوید: «همه فقها وحدت نظر دارند که کتک نزدن بهتر است. و کسی که در مقابل آزار همسرش شکیبایی می‌کند و او را کتک نمی‌زند از کسی که او را می‌زند در نزد خدا بهتر است» (مغنیه، ۳۱۷/۲). بعضاً نیز هیچ نوع زدن را نپذیرفته‌اند و ضرب را در اینجا ضربه زدن با تازیانه ترک و جدایی معنا کرده‌اند (نظام‌الأعرج، ۴۱۵/۲). در بررسی جانشین‌های احتمالی ضرب در این آیه تنها رابطه اشتدادی بین موعظه، هجر و ضرب دیده می‌شود: «فَعِظُوهُنَّ وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَاضْرِبُوهُنَّ». مشتقات وعظ ۲۵ بار در قرآن آمده است. موعظه به معنای تذکر و یادآوری به وسیله خیر است به‌گونه‌ای که در قلب فرد رقت ایجاد کند (ازهری، ۹۳/۳). «وعظ» در النساء: ۶۳ با «أعرض» رابطه اشتدادی یا توزیعی و در سبأ: ۴۶، با «تَتَفَكَّرُوا» رابطه اشتدادی دارد.

در مواجهه با نشوز زن، خداوند در کنار موعظه، به هجر در مضاجع دستور می‌دهد. بر اساس معانی بدست آمده در ریشه‌شناسی اگر ضرب به معنای روی‌گرداندن و ترک کردن ولو ترک کوتاه مدت برای رفع نشوز زن باشد، و هجر به معنای روی‌گردانی و ترک در بستر یا ترک کردنی که ارتباط دو شیء برقرار است (مصطفوی، ۲۶۲/۱۱)، در این صورت به وضوح رابطه اشتدادی بین ضرب و هجر برقرار است. از نکات جالب توجه این است که خداوند در قرآن وقتی امر به موعظه می‌کند، موعظه را با صفت حسنه؛ «الْمَوْعِظَةُ الْحَسَنَةُ»، می‌آورد و وقتی امر به هجرت می‌کند آن را با صفت جمیل همراه می‌کند؛ «وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيلًا». سؤالی که مطرح می‌شود این است که چگونه امر به موعظه‌ی حسنه و هجر جمیل در کنار توصیه به کتک زدن ممکن است قرار گیرد؟ نکته قابل توجه اینکه بر اساس نتایج ریشه‌شناسی، ماده «ضرب» به هیچ عنوان معنای کتک زدن ندارد و نیز در هیچ یک از آیاتی که ضرب در آنها بکار رفته، معنای ضرب تنبیه کردن و کتک زدن نبوده است

(حسین نتاج، ۴۰-۶۱). از این رو می‌توان گفت که «ضرب» به معنای «زدن» ولو به صورت خفیف به گفته مفسران در آیه ۳۴ سوره نساء محل تردید است.

جانشین‌های احتمالی واژه «ضرب»، بدست آمده از معناشناسی ساختاری، عبارتند از «صَرَفٌ، سیر، نفر، ولی، أَعْرَضَ، طوی و مشی جعل، رَهَقَ، ولی، أَخَذَ، طوی». که همگی به نوعی بر رفتن و روی‌گردانی دلالت می‌کنند همچنان‌که مشاهده می‌شود، بر اساس نتایج معناشناسی ساختاری هیچ‌کدام از جانشین‌های بدست آمده برای «ضرب» در قرآن، به معنای زدن / تنبیه کردن نیست. آن دسته از جانشین‌های ضرب که معنای احاطه کردن دارند نظیر «رَهَقَ»، نمی‌توانند جانشین ضرب در «أَضْرِبُوهُنَّ» باشند، زیرا بنظر می‌رسد مرحله سوم از مراحل رفتار با نشوز زن، فعلی مابین بی‌اعتنایی در بستر «وَأَهْجُرُوهُنَّ فِی الْمَضَاجِعِ» و شقاق / جدایی «وَإِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَیْنِهِمَا» باشد. جانشین‌های احتمالی برای ضرب در النساء: ۳۴ که با سیاق و معنا هم‌خوانی داشته باشند عبارتند از: «نَفَرًا»، «أَعْرَضَ»، «ولی» و «سیر». جانشین‌های بدست آمده از بررسی ساختاری ضرب ما را به نتایج مشابه ریشه‌شناسی برای معنای ضرب در «أَضْرِبُوهُنَّ» رساند زیرا تمامی جانشین‌های احتمالی که با سیاق هماهنگی داشته باشند، معنای روی‌گرداندن، ترک کردن و رفتن دارند. اینکه در بررسی‌های ریشه‌شناختی «ضرب» معنای کتک زدن و تنبیه ذکر نشده و این معنا را در معنای لغوی متأخر شاهدیم، به معنای تطور معنایی این واژه با گذشت زمان است که خود می‌تواند از دلایل مختلف برخوردار باشد که پژوهشی مجزا می‌طلبد و طرح آن در این مجال نمی‌گنجد.

۳-۱۴. همنشینی ضرب و حنث

کاربرد دیگر ضرب در قرآن را در ماجرای ایوب (ع) و همسرشان شاهدیم؛ «فَأَضْرِبْ بِهٖ وَلَا تَحْنَثْ» (ص، ۴۴). آنچه در تفاسیر خصوص این آیه ذکر شده است بیانگر آن است که حضرت ایوب نذر کرده بود که در اثر اتفاقی و به دلیلی که در دلیل آن اختلاف است

(ماتریدی، ۶۳۵/۸)، اگر بهبود یابد همسر خود را صد تازیانه بزند و چون شفا یافت، از جانب خداوند به او امر شد که دسته‌ای گیاه بردار و با آن به همسرت یک ضربه بزن تا قسمی که خورده بودی نشکند و بعضاً گفته‌اند با صد شاخه، به تعداد تازیانه‌ای که قسم خورده بودی، یک ضربه بزن (مقاتل بن سلیمان، ۶۴۸/۳؛ طبری، ۱۰۸/۲۳؛ طوسی، ۵۶۸/۸) برخی تفاسیر نیز به سبب عدم وجود قرینه درون متنی برای رفع ابهام از آیه، از کنار تفسیر آن گذشته (نک: تفسیر عیاشی و فرات کوفی) یا برای تفسیر از احادیث بهره گرفته‌اند: (نک: تفسیر قمی، نورالثقلین و البرهان). مفسرانی که از احادیث در تفسیر آیه بهره گرفته‌اند، مضمون را همسر ایوب (ع) معرفی کرده‌اند این در حالیست که در آیه ضمیر مؤنثی که بتوان مرجع آن را همسر ایوب (ع) قرار داد بیان نشده، ضمن آنکه دو حدیث منتسب به امام باقر (ع) و امام صادق (ع)، به سبب ارسال سند و وجود افرادی چون عبدالله بن بحر (خوئی، ۱۱۷/۱۰) که فردی مجهول است، احمد بن قطان (همو، ۸۶/۲)، محمد بن زکریا (همو، ۳۴/۹) و محمد بن عماره (همو، ۲۴۲/۳)، از ضعف‌های متعدد سندی و متنی برخوردار است و اقوال دیگر نیز به دلیل نداشتن مستند قرآنی/روایی و اعتبار عقلی، فاقد اعتبارند (کلباسی، ۱۱۵-۱۲۷). همچنین مفسرانی چون طوسی و طباطبائی به این روایات اعتماد نکرده و یا آن را نقل نکرده‌اند یا به نقد آن پرداخته‌اند (طباطبائی، ۳۲۱/۱۷؛ طوسی، ۵۶۸/۸).

بررسی سایر کاربردهای ضرب در موارد مشابه دو احتمال را به ذهن متبادر می‌سازد: احتمال اول بررسی موارد مشابه «ضرب» در قرآن مانند «اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ / الْبُحْرَ» نشان می‌دهد آنچه ضرب بر آن صورت گرفته، غیرانسان است. بررسی‌های صورت گرفته درباره آیات مذکور (بخش ۳-۴) نشان می‌دهد مراد از ضرب فعلی است که ایجاد فاصله و مانع می‌کند. در ص: ۴۴ نیز همنشینی ضرب و «حنت» در قالب رابطه اشتدادی بیانگر آن است که با انجام فعل ضرب از شکستن عهدی که مؤکد به قسم است جلوگیری می‌شود. به عبارتی در معنای ضمنی «حنت»، نوعی جدا شدن و بریدن از خدا بواسطه نقض عهد قابل ملاحظه است (مصطفوی، ۳۳۹/۲). از این رو به حضرت امر می‌شود بین خود و آنچه او را

از خدا و امر الهی دور می‌کند فاصله و مانع ایجاد کند. حال ایجاد فاصله می‌تواند میان هر چیزی اتفاق بیفتد که در آیه به آن اشاره‌ای نشده است. احتمال دوم بررسی آیه مذکور در کنار النساء: ۳۴ است، چرا که برخی مفسران دلیل تنبیه همسر ایوب (ع) را نشوز ایشان ذکر کرده‌اند، گرچه قرینه‌ای مبنی بر این مدعا در آیه قابل ملاحظه نیست (مغنیه، ۳۸۲/۶). در این احتمال نیز همان‌گونه که در ۳-۱۳ ذکر شد، منظور از ضرب روی گرداندن، اعراض و ترک کردن است و کتک زدن موردنظر نیست.

۴. نتایج مقاله

مؤلفه‌های معنایی واژه «ضرب» در قرآن را می‌توان براساس روابط بدست آمده از طریق همنشین‌ها و جانشین‌ها که هریک تبیین‌کننده مفهوم «ضرب» در قرآن‌اند، مورد بررسی قرار داد.

روابط همنشین خود به دو دسته مکملی / دستوری و معنایی قابل تقسیم‌اند. ماده ضرب در محور همنشین با ماده‌های «مَثَل، الأَرْض، الْحَقُّ، الْحَجَر، الْبَحْر، طَرِيق، وَجُوه، فَوْقَ الْأَعْنَاق، كُلُّ بَنان، الذُّكْر، الرَّقَاب و ضمیرهای مفهولی هُنَّ/هُ» از رابطه مکملی - نحوی برخوردار است و از حیث روابط معنایی با واژگانی چون «فلق، فجر، بجس، هجر، وعظ، شقق، ثخن، حنث، عذب و صفح» در رابطه اشتدادی و با واژه «بدو» در رابطه تقابلی است. لازم به ذکر است با توجه به تنوع معنایی ضرب در آیات مختلف، نهایتاً به جانشین مشترکی برای همه‌ی ۵۸ بار بکارگیری ضرب در قرآن دست یافته‌نشد.

مؤلفه‌های معنایی «ضرب» که از طریق روابط همنشین بدست آمد در دو محور طبقه‌بندی می‌شود:

- محور اول، مؤلفه‌هایی که از طریق روابط مکملی به آنها دست یافته شد: اتصال، پیوستن، احاطه کردن، و «فعلی همراه با بروز و نمود خارجی»؛ این فعل قدرت، سنگینی و ایجاد اثر و تغییر را با خود به همراه دارد. همچنین «ضرب» فعلی است که در درون با

رحمت همراه است.

- محور دوم، مؤلفه‌هایی که از طریق روابط معنایی به آنها دست یافته شد: بستن، ترک کردن، روی‌گرداندن، بهم پیچیدن، آشکار شدن.

مؤلفه‌های معنایی «ضرب» بدست آمده از طریق روابط جانشین را نیز می‌توان در دو محور طبقه بندی کرد:

- محور اول، مؤلفه‌هایی که دلالت بر رفتن، بریدن، ترک کردن، روی‌گرداندن می‌کنند چه از حیث مادی و چه معنوی، و در جانشینی واژگان «صرف، سیر، نفر، ولی، أعرض، طوی و مشی» از ضرب قابل دستیابی است.

- محور دوم، مؤلفه‌هایی که دلالت بر احاطه، پوشاندن، بهم فشردن و درهم پیچیدن می‌کنند و در جانشینی واژگان «جعل، رهق، ولی، أخذ، طوی» از ضرب قابل دستیابی است. همانگونه که لغویان متقدم ذکر کرده‌اند این مفهوم بر جمیع افعال اطلاق می‌شود، با این قید که این افعال غالباً حسی هستند. لازم به ذکر است مفهوم زدن به معنای تنبیه از معانی‌ای است که متأخران در لغت‌نامه‌های خود به آن اشاره کرده‌اند و متقدمان در این خصوص مطلبی ذکر نکرده‌اند و این مسئله بیانگر آن است که در مورد «ضرب» با تصور معنایی مواجه‌ایم.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

کتابشناسی

۱. قرآن کریم
۲. ابن درید، محمد بن حسن، جمهره اللغة، بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۹۸۸م.
۳. ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی، زاد المسیر فی علم التفسیر، تحقیق عبدالرزاق مهدی، بیروت: دارالکتب العربی، ۱۴۲۲ق.
۴. ابن عاشور، محمد طاهر، التحریر و التنویر، بیروت: مؤسسه التاریخ العربی، ۱۴۲۰ق.
۵. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴ق.
۶. ازهری، محمد بن احمد، تهذیب اللغة، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۱ق.
۷. ابو حیان، محمد بن یوسف، البحر المحیط فی التفسیر، تحقیق صدقی محمد جمیل، بیروت: دار الفکر، ۱۴۲۰ق.
۸. ابوزهره، محمد، زهرة التفاسیر، بیروت: دار الفکر، بی تا.
۹. باقری، مهری، مقدمات زبان شناسی، تهران: نشر قطره، ۱۳۷۸ش.
۱۰. بی‌رویش، مانفرد، زبان شناسی جدید، ترجمه محمد رضا باطنی، تهران: آگاه، ۱۳۷۴ش.
۱۱. جوادی آملی، عبدالله، تسنیم؛ تفسیر قرآن کریم، قم: اسراء، ۱۳۹۱ش.
۱۲. جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربیة، تحقیق احمد عبدالغفور عطار، بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۳۷۶ق.
۱۳. خوئی، ابوالقاسم، معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرواة، قم: الثقافة الاسلامیه فی العالم، ۱۳۷۲ش.
۱۴. حجتی زاده، مرضیه، تأثیر نقش نماهای گفتمانی واو و فاء در تحلیل معنی آیات قرآن، پژوهش‌های زبانشناختی قرآن، سال ششم، شماره دوم، ۱۳۹۶ش، صص ۱۴۱-۱۶۲.
۱۵. حسین نتاج، ناهید، ریشه‌شناسی و معناشناسی ساختاری واژه «ضرب» در قرآن کریم با محوریت آیه ۳۴ سوره مبارکه نساء، استاد راهنما: فتاحی زاده، فتحیه، تهران: دانشگاه الزهراء (س)، ۱۳۹۸ش.
۱۶. درویش، محی‌الدین، اعراب القرآن و بیانه، حمص: الارشاد، ۱۴۱۵ق.
۱۷. دره، محمد علی طه، تفسیر القرآن الکریم و اعرابه و بیانه، بیروت: دار ابن کثیر، ۱۴۳۰ق.
۱۸. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات ألفاظ القرآن، بیروت: دارالقلم، ۱۴۱۲ق.
۱۹. زحیلی، وهبه، التفسیر المنیر فی العقیدة و الشریعة و المنهج، دمشق: دارالفکر، ۱۴۱۱ق.
۲۰. زمخشری، محمود بن عمر، اساس البلاغة، بیروت: دار صادر، ۱۹۷۹م.
۲۱. سامرائی، فاضل صالح، معانی النحو، قاهره: شركة العاتک لصناعة الكتاب، ۲۰۰۰م.
۲۲. سوسور، فردیناند، دوره زبانشناسی عمومی، ترجمه کوروش صفوی، تهران: هرمس، ۱۳۷۸ش.
۲۳. طباطبائی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۰ق.
۲۴. طبری، محمد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دارالمعرفة، ۱۴۱۲ق.
۲۵. طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، تصحیح احمد حبیب عاملی، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۹۶۳م.

۲۶. عاملی، ابراهیم، تفسیر عاملی، تصحیح علی‌اکبر غفاری، تهران: کتابفروشی صدوق، ۱۳۶۰ق.
۲۷. فخررازی، محمدبن‌عمر، التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ق.
۲۸. فراهیدی، خلیل‌بن‌احمد، العین، قم: هجرت، ۱۴۰۹ق.
۲۹. قرشی، علی‌اکبر، قاموس قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱ش.
۳۰. قرطبی، محمدبن‌احمد، الجامع لأحكام القرآن، تهران: ناصر خسرو، ۱۳۶۴ش.
۳۱. کلباسی، زهرا و همکاران، نقد و بررسی آرا مفسران در تفسیر آیه ۴۴ سوره ص، فصلنامه آموزه‌های قرآنی، ش ۲۲، ۱۳۹۴ش، صص ۱۱۱-۱۳۲.
۳۲. ماتریدی، محمدبن‌محمد، تأویلات أهل السنة، بیروت: دارالکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون، ۱۴۲۶ق.
۳۳. مشکور، محمدجواد، فرهنگ تطبیقی عربی با زبان‌های سامی و ایرانی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۷ش.
۳۴. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن‌الکریم، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۳۰ق.
۳۵. مغنیه، محمدجواد، التفسیر الکاشف، قم: دارالکتب الاسلامی، ۱۴۲۴ق.
۳۶. مقاتل‌بن‌سلیمان، تفسیر مقاتل‌بن‌سلیمان، عبدالله شحاته، بیروت: دار احیاء التراث العربیه، ۱۴۲۳ق.
۳۷. نایف‌حردان، صفاء‌عبدالله، الواو و الفاء و ثم فی القرآن‌الکریم، نابلس: فلسطین، ۲۰۰۸م.
۳۸. نظام‌الاعرج، حسن‌بن‌محمد، غرائب القرآن و رغائب الفرقان، تحقیق زکریا عمیرات، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۶ق.
۳۹. واقدی، محمدبن‌عمر، المغازی، بیروت: اعلمی، بی‌تا.
40. Black, J., et.al, A Concise Dictionary of AKKadia, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2000.
41. Brun, J., Dictionarium Syriaco-Latinum, Beryti Phoeniciorum, Typographia PP. Soc. Jesu. 1895.
42. Gessenius, William, Hebrew and English Lexicon of the Old Testament, London: Axford, 1939.
43. Jastrow, Marcus, A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi and the Midrashic literature, London/ New York: Luzac/Putnam, 1903.
44. Leslau, W., Comparative Dictionary of Ge'ez (Classical Ethiopic), Wiesbaden, Harrassowitz, 1987.
45. Orel, V.E., Stolbova, O.V., Hamito Semitic Etymological Dictionary, Materials for Reconstruction, Leiden, E.J. Brill, 1995.
46. Zammit, Martin. R., A comparative lexical study of Quranic Arabic, Brill Leiden, 2002.